

Veres Magdolna

AZ 1664 KÖRÜLI VÁLTOZÁSOK KÉT HARSONÁSA: FRIEDRICH BRECKLING ÉS JOHANN AMOS COMENIUS*

A harmincéves háború kimeneteléhez kötött, a protestáns államok és egyházak egységére és belső megújulására irányuló chiliaszta váradalmak nem szűntek meg a vesztfáliai békekötés után sem. Dániel könyvére visszavezetve úgy számították, hogy a világ teremtésétől kezdve a hatodik ezer év végén élnek, amit a reformáció óta tartó, a pápával mint Antikrisztussal folyó harc is igazolt. Bár Krisztus ezer éves földi uralmának eljövételét a bevett protestáns egyházak elvetették,¹ az mégis az egyházakat megreformálni szándékozók érve lett.

„Hát ti, Antikrisztusok, hűtlen intézők, az Istenünk ügyében jövünk hozzátok, hogy adjatok számot gazdálkodásotokról és a szőlőskert gyümölcseről. Mit szereztek és mit használtak eddig? Számoljatok el! Ha nem, Urunk el fogja venni hivatalokat, és másoknak adja szőlőjét, akik szorgalmasabban szolgálják Őt, és hasznára vannak. [...] Ám Isten sokkal szigorúbb haraggal fenyít meg titeket, mint korábban a zsidókat.”²

Friedrich Breckling az 1661-ben Zwolléban megjelent *Ruffende Stimme aus Mitternacht, in dieser Mitternacht...*³ című művében a megtérést, a Bábelből való kivonulást és a kereszténység megjobbítását sürgeti. Elsősorban az ezért felelős egyháztól, az iskoláktól és a katonaságtól, valamint az 1660-as években erős protestáns hatalmaktól, Dániától és Angliától várja a cselekvést. A spiritualista iro-

* A tanulmány forrásainak gothai összegyűjtését és feldolgozását a Fritz-Thyssen-Stiftung Herzog-Ernst ösztöndíja és az OTKA T 42948 sz. pályázat támogatása tette lehetővé. A felkészülésben és gothai munkában a kitűnő berlini kutató, Gertraud Zaepernick katalógusára támaszkodtam: *Verzeichnis der Handschriftenbestände pietistischer, spiritualistischer und separatistischer Autoren des 17. und 18. Jahrhunderts in der Landesbibliothek Gotha sowie in anderen Handschriftensammlungen und Archiven in Gotha und Erfurt*.

¹ Az ágostai (XVII. artikulus) és a helvét hitvallás (XI. artikulus) mint zsidó tantól határolódnak el.

² „Nun ihr Antichristen und untreue Haußhalter, wir kommen von unsers Gottes wegen zu euch, und fordern die Früchte des Weinbergs und Rechnung von eurem Haußhalten. Was habet ihr bißher gethan und genuzet? Thut Rechnung von eurem Haußhalten. Wo nicht, so will unser Herr das Ampt von euch nehmen, und andern seinen Weingarten außthun, die fleißiger in seinem Dienst und nutzen machen. [...] Ihr werdet aber durch die Art des Zorns Gottes mit viel grösserm Ernst, als vormahls die Juden, außgehauen.” Friedrich BRECKLING, *Ruffende Stimme aus Mitternacht*, 1661, 77–79.; lásd még. Lk 16,1–8 és Lk 20,9–19.

³ Vö.: JOHN BRUCKNER, *A Bibliographical Catalogue of 17th Century German Books Published in Holland*, Monton, 1971, 290. (a továbbiakban BRUCKNER)

dalomban igen tájékozott Breckling itt angol minta alapján dolgozik,⁴ és a prófétaakra jellemző retorikával Isten nevében beszél.⁵ Olyan beszédmódot választ, mely a kifejezés terén a legtöbbet engedi meg. Eszerint az „Északról hívó hang” metaforája Breckling saját egyházkritikusi tevékenységére utal, hiszen lelkészi hivatalát Dániában és Németalföldön töltötte be.⁶ Ő maga az Északról kiáltó harsona vagy kakasszó, „mert ha egy kakas elkezd kiáltani, akkor mindenki más is felébred, ezért hát virrasszatok, és ébresszetek föl magatokkal együtt másokat a mostani elbizakodottság álmából”.⁷

Breckling tovább játszik a metaforával, kihasználva, hogy a „Mitternacht” kifejezés az 'Észak' és 'éjfél' jelentést egyszerre hordozza. Így utal a Sátánt jelképező sötétségre is, miként a cím jelzi: „északról hívó hang ebben a sötétségben”. Breckling írásaiban a Sátán negatív, de komoly szerephez jut a Babel sötétségéből való kivonulás kiindulópontjaként, szemben Johann Amos Comeniusszal,⁸ ahol a Gonoszt a jó oldal erősítésével és szinte kizárólagos bemutatásával próbálja legyőzni. A Babelből való kivonulás Brecklingnek a végső időkre vonatkozó váradalmára is utal. Figyelemmel kísérte az új üstökösök és csillagok megjelenését követő számíthatásokat a világ végéről, gyűjtötte az ehhez kapcsolódó próféciákat és prófétákat mint az „igazság tanúit”,⁹ ám mindez mégsem tölt be nála olyan központi szerepet, mint Comenius pánszófiájában. A „Mitternacht” kifejezés az északi protestáns országokra utal, melyek fontos szerepet tölthetnek be Isten közelgő ítéletekor. „Ti is, Észak Királyai, nagy ígéretet kaptok, miszerint Isten Lelke és Szava a ti északi országaitokban akar lakozni és nyugodni, bárcsak

⁴ Richard LANCETER, *Gallicantus, seu Praecursor Gallicinii primus*, London, 1660.

⁵ „A kürt (sófár) hangja Isten-jelkép, Isten megjelenését kíséri a Sínai hegyen, a tízparancsolat átadásakor (Kiv 19,16). Jelzi a harag napját (Zak 9,14; Szof 1,16); a pusztító hét angyali trombitászó az idők végét hirdeti (Jel 8, 12), s a trombita hangja gyűjti egybe a halottakat az Utolsó ítéletre (Mt 24,31).” *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 293.

⁶ Az 1629-ben a Flensburg melletti Handewittben született Beckling 1657-től a dán királyi csapatoknál tábori lelkész, majd apja mellett 1659–1660-ig Handewittben. Az itt megjelentetett, a lélektelen lutheránus köegyházat támadó *Speculum Pastorum* című pamfletje miatt elbocsátották hivatalából és bebörtönözték. Ezután Hamburgon át Zwolléba menekült, ahol 1660–1667-ig lelkész volt, itt szintén felmentették állásából. Ettől kezdve hivatalt nem viselt. 1672-től Amszterdamban, 1690-től 1711-es haláláig pedig Hágában élt. Vö.: Anselm STEIGER, *Friedrich Breckling Autobiographie*, Tübingen, Niemeyer, 2005 (Frühe Neuzeit, 109), 132–133.

⁷ „Denn wenn ein Han anfänget, so wachen alle andere auf, darumb wachet auch, und wecket mit euch auf aus dem heutigen Schlaf der Sicherheit” BRECKLING, *Ruffende Stimme aus Mitternacht*, [Allgemeine Vorrede].

⁸ Johann Amos Comenius (1592–1670) a fehérhegyi csata után száműzött cseh testvérek lelkipásztora, majd 1632-től püspöke. Diplomáciai kapcsolatait és didaktikai-pánszofikus munkáit a világ megjobbításának szolgálatába állította, ezzel is előkészítve a közelgő utolsó ítéletet, és az azt megelőző boldog ezer évet.

⁹ A gothai Forschungsbibliothekban fennmaradt Breckling-kéziratok egy része a spiritualista irodalomból és a spiritualizmus történetéhez kapcsolódó személyekről szóló anyaggyűjtés; névsorokat, könyvlistákat is tartalmaz. Mint köztudott, az egyik biográfiai gyűjtemény kivonatolt változata jelent aztán meg Gottfried ARNOLD, *Unparteyische Ketzer- und Kirchen-Historie* című munkájában, mint az „igazság tanúinak katalógusa”.

felismernének.”¹⁰ Majd öngazolásul hívja az ószövetségi prófétáktól kezdve a kortárs prófétáig mindazokat, akik hozzá hasonlóan intették és megtérésre, Isten parancsa szerinti életre buzdították népüket.

Hasonló prófétai szerepet szán magának Breckling az 1663-ban szintén Zwollében megjelentetett *Mysterium Babylonis et Sionis* című teológiai traktátusában.¹¹ A Péter apostolt bünére ráébresztő kakasszó¹² ennek a munkának is meghatározó metaforája.

„Fel kell emeljem a hangomat és haronáznom kell, hogy még néhányan fölébrednek ettől az éjféli intéstől, hogy virrasszanak és imádkozzanak, és észrevegyék erről a kakasszóról, hogy itt van az idő és az óra, hogy Krisztus, a mi völegényünk megjelenjen megváltásunkra és ítéletünkre.”¹³

Breckling itt korábbi írásait felhasználva újból a hamisan megélt, antikrisztusi és bábeli kereszténység elhagyására szólít fel, ami szükséges feltétele a jó és rossz megkülönböztetésének. Ehhez ad kulcsot munkájában: Krisztus követése csak akkor valósulhat meg, ha meg- és visszatérünk a pokolba vezető széles útról. „Hiszen ami nem Sion, az Babel: ami nem fentről, Istenből születik újjá, az a régi születés és a Sátán alatt áll. Ami nem az égből való, az a mélységből van.”¹⁴ Breckling agitációs tevékenysége tehát kiegészül millenarista küldetésstudatával. A közelgő ítélet tudatában a protestánsokat javulásra és az egység helyreállítására szólítja fel, hogy példát mutasson a pápistáknak s a megtérítendő török, zsidó és pogány népeknek.¹⁵ Ezért nagy felelősség terheli a prédikátorokat: „A hivatalokat haszontalan és ártalmas lelkészek látják el, úgy, hogy végül már a házakban egyre fogy a hit. Olvashatjuk ezt Luther Dánielről írt előszavában, az én *Speculum Pastorum*omban, és J. A. Comenius *Letzte Posaun über Deutschland*ában.”¹⁶

¹⁰ „Auch ihr Könige von Mitternacht habt noch grosse Verheissung, dass Gottes Geist mit seinem Wort bey Euch im Lande gegen Mitternacht wohnen und ruhen wolle, möchtet ihr es nur erkennen”. BRECKLING, *Ruffende Stimme aus Mitternacht*, 74.

¹¹ *In Nomine Jesu. Mysterium Babylonis & Sionis... Durch Fridericum BRECKLINGIUM, aus Holstein, Predigern bey der Evangelischen Gemein in Zwoell*, Gedruckt im Jahr 1663. (BRUCKNER, 322.)

¹² Vö.: Mt 26,74–75.

¹³ „Ich muß meine Stimme [...] erheben und posaunen; ob noch einige in diesem Mitternächtigem Abbel möchten auffgewecket werden zu wachen, beten, und an solchen Hahnen-geschrey zu merken, dass die Zeit und Stunde da ist, da Christus unser Bräutigamb, zu unser Erlösung, und zum Gericht [...] erscheinen wird.” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, Vorrede und Dedication

¹⁴ „Denn was nicht Sion ist, das ist Babel: was nicht von Oben herab auß Gott wiedergebohren ist, das stehet in der alten Gebuhrt unter dem Satan. Was nicht aus dem Himmel ist, das ist aus dem Abgrund” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, 10.

¹⁵ „Bleibet also warhafftig, dass die heutige Secten ins gemein ein viel ärger, unbußfertiger, sicherer und verstockter Babel für Gott seyn, als die Papisten, Türcken, Juden und Heiden.” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, 15.

¹⁶ „die Predigstüle [werden] mit unnützen schädlichen Predigern [...] bestellt: ja dass auch endlich in den Häusern wenig Glaube mehr seyn wird. Davon besehe man die Vorrede Lutheri über Daniel, mein *Speculum Pastorum*, und J. A. Comenii *Letzte Posaune über Deutschland*.” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, 18.

Breckling szerint tehát az ítéletre vonatkozó alapvető írások Luther és saját írása mellett Comeniusnál keresendők. Fontos, hogy Luthertől épp a kronológiát meghatározó Dániel kommentárt idézi, magától az egyházkritikus hangvételt meghatározó Christian Hoburg-mű ihlette *Lelekipásztori tükrét* – melyről Hoburg is elismeréssel nyilatkozott,¹⁷ Comeniustól pedig ismert lelki és vigasztaló írásai-val szemben egy politikai célzatú, bíráló hangú traktátust nevez meg. Érdekes, hogy Breckling, aki önigazolással rendszeresen idézi saját és az övével egybecsen-gő kortárs műveket, miért épp ezt a röpiratot említi Comeniustól, akit egyébként ritkán idéz, és akkor is inkább csak teológiai-pánszofikus műveit.

Ez a kérdés felveti kettejük személyes kapcsolatát, amit a szakirodalom levelezésükkel igazoltnak lát. Jóllehet a Jan Kvačala által kiadott levelezést és a *Clamores Eliae*ben Julie Nováková által közzétett leveleket összevetve kiderül, hogy egyelőre csak egyetlen levelet ismerünk, amit Breckling írt Comeniusnak feltehe-tőleg 1663 körül. A levél egy emlékeztető, amiben Breckling a Castello-féle bibliafordítás újrakiadása iránti igényt fogalmazza meg, ugyanis Comenius a *Janua sive Introductionum in Biblia Sacra* c. munkájában ehhez már hozzáfogott.¹⁸

Így kettejük művei alapján indultam el: hol találhatóak érintkezések és egy-másra hatásukat bizonyító utalások. A fent említett *Letzte Posaun* szerzőségének kérdése vetette fel a fentiekén kívül Comenius és Breckling szorosabb együttmű-ködését. A mű egyik, 1663-ban Amszterdamban Anthonio de Roynál nyolcadrét alakban megjelenő kiadását a közeli utókor Brecklingnek tulajdonította, jóllehet a Comenius-művet csak később kötötték össze Breckling hasonló tematikájú írásai-val.¹⁹ Breckling szerzőségét látszott erősíteni az is, hogy Comenius halála után tizenhárom évvel, 1683-ban ő adja ki a röpiratot *Letzte (Türcken) Posaun über Deutschlandt* címmel, magyarázó jegyzetekkel. E két kiadás között a *Letzte Posaun* 1663-ban negyedréte alakban jelent meg még egyszer, majd a rákövetkező

¹⁷ Christian Hoburg (1607-1675) német spiritualista, akinek *Spiegel der Misbräuche beim Predigt Ampt* című írásához hasonlóan vonta felelősségre az ortodox lutheránus egyház hivatalt viselő tagjait Breckling a *Speculum Pastorum* című traktátusában és a *Synagoga Satanae*ban. Hoburg a *Regenspurgischer Heerholdt*ban ezért Brecklinget többször ifjú Timóteusnak nevezi. Vö.: *Regenspurgischer Heerholdt*, 33, 83.

¹⁸ *Korrespondence Jana Amose Komenského*. Vydává Jan KVAČALA, v Praze 1898, I, 286, CCXL.; Johann Amos COMENIUS, *Clamores Eliae*, Julie Nováková, Kastellaun–Hunsrück. Aloys Henn Verlag, 1977, 20. Kvačala I. kötetében a következő, CCXLI. levelet is Brecklingnek tulajdo-nítják, jóllehet a *Clamores Eliae* jegyzetei szerint azt egy, eddig nem azonosított, J. R. monogram-mal szignálták. A hallei Frankesche Stiftungenbe került Breckling-hagyatékból ismert a *Janua sive Introductionum in Biblia Sacra* egy Breckling által megjegyzetelt (1658. BFSt 14 F 1) példánya, ami még további kutatásra ad lehetőséget.

¹⁹ Breckling 1664-ben kiadott *Libertas [et] potestas ecclesiae vindicata* című írása mellé került a *Letzte Posaun über Deutschland die in verdämliche Sicherheit versunkene Welt von Sündenschlaf aufzuwecken, und dadurch entweder der nu aufs neue herbeiwälzenden Sündflut zu entgehen, oder ja die Seele vor ewigem Untergang zu retten, Von einem heimlich seufzenden Jeremia J. C. an die sämtliche in dem deutschen Jerusalem, Regensburg, versammelte Chur- und Fürsten, ja alle Reichsstände und Städte gesandt...* és Breckling *Religio libera...* című könyve nyomdai kolligátumként, tehát két 1663-ban Amszterdamban megjelentetett traktátus. A *Letzte Posaun* ezen kiadásához lásd BRUCKNER, 330.

évben háromszor kiadási hely és kiadó megnevezése nélkül. A *Letzte Posaun* kritikai kiadása²⁰ ezek közül csak hármat említ – egyet 1663-ból és kettőt 1664-ből –, továbbá figyelmen kívül hagyja a kiadások formátumának változását. Mivel nem ismeri a kései Breckling-kiadást, nem merül fel annak a kérdése, hogy az milyen kapcsolatban áll az előzményekkel.

A fent bemutatott Breckling művekhez hasonlóan Comenius is egy egész országot és elsősorban annak vezetőit, hatalmasait szólítja meg: akik az éppen fenyegető török veszély miatt birodalmi gyűlést hívtak össze Regensburgba. A magát „titkon sóhajtozó Jeremiás”-nak nevező szerző csak a J. C. monogramot adja meg.²¹ Miként Jeremiás próféta, Comenius is a kárhuzatos elbizakodottságba merült világot szeretné felébreszteni az utolsó idők harsonájával és megmenteni Isten haragjától és ítéletétől; felelősségre vonja az 1662-ben összehívott birodalmi gyűlést, amely a fiatal Lipót császárt kritizáló és a török elleni hadviselést hátráltató állandósult küldöttgyűléssé alakult. Comenius a büntetés okát abban látja, hogy a legtöbben betű szerint élnek, s ebben a fő felelősség a hivatalukkal visszaélő lelkészeket terheli. „De miről ismerjük meg az igazakat? A gyümölcsükről, mondja Krisztus, (lásd Hemingius *Pastorját*, Breckling *Speculum Pastorumát*, és hasonlókat).”²² Am a műben megszólított prédikátorok Isten követeit és prófétáit²³ eddig kigúnyolták és agyonverték, miként a gonosz szőlőművesek. Ezzel magukra vonták Isten haragját, melynek jelei: a negyven évig húzódó háborúskodás, az igazak számának megfogyatkozása, az ágostai hitvallás elhagyása, a meglazult egyházi fegyelem. Bábel bukásának biztos jele, hogy elbizakodottak, és nem akarnak megjavulni. Hiszen a külső ellenség helyett a belső ellen kellene felvenni a harcot, mert a török is annak örül, ha a keresztények nem egyeznek, s ezzel az ő végső győzelmét készítik elő.²⁴ Végül a csodás természeti jelenségek – mint a végidők jelei – felsorolása következik 1618-tól kezdve: földrengés, járvány, földcsuszamlás és üstökösök, értelmezésüket csak sejteti, a hozzáértőkre hagyja. Comeniumot éppen ezek az égi jelek indítják arra, hogy az addig általa kiadott három próféta, Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikuláš Drabík mellé beálljon a közelgő ítélet harsonásai közé. Befejezésül és mintegy utolsó,

²⁰ Jan Amos COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974 (Dílo Jana Amose Komenského, 13), 96–154.

²¹ Comenius szerzőségéhez lásd: DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Stuttgart, 1992, II, 786. F. 2.1; Adolf PATERA, *Jana Amosa Komenského Korrespondence*, Praha, 1892; Johann Amos COMENIUS, *Göttliche Offenbahrungen*, Amsterdam, 1664. Vorrede.

²² „Woran aber soll man die Rechtschaffene erkennen? An ihre Früchten, sagt Cristus, (Videatur Hemingii Pastor, Brecklingii Speculum Pastorum, et similia).” COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974, 112.

²³ „seine treue Boten...: Bernhardus, Waldus, Wicleffus, Hussus, Taulerus, Erasmus, Lutherus, Arndt, Prätorius, Baumannus, und sonst innumeri testes veritatis.” COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974, 117.

²⁴ „Ihr Katholischen freut euch ja, wenn die Evangelischen sich selbst unter einander aufreihen und euch zur endlichen Victori, die ihr dadurch hoffet, den Weg bereiten. Merket ihr aber nicht, dass sich die Türken vielmehr zu freuen Ursach haben, dass wir allesamt widereinander sein und ihnen den Weg zur endlichen Victori über uns alle bereiten?” COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974, 122.

súlyos érvként két látomást közöl egy újabb látnoktól. Stephan Meliš²⁵ prágai szabótól, akinek megnevezéséhez és szövegének teljes közléséhez Comenius ekkor még nem kapta meg a cseh testvérek elöljáróinak engedélyét.²⁶ A látomások hitelességét Meliš istenes és jámbor volta meg együgyűsége igazolta: magától nem találhatta volna ki a Lengyelországot lerohanó török és tatár seregeket vagy a német birodalmi gyűlés összehívását. Meliš látomásai és a meg nem fejtett bolygó-együttállások egymást értelmezik. Ekképp a Jupiter, a Mars és a Szaturnusz 1662-es konjunkciója a tüzes háromszögben,²⁷ illetve az 1663-as Jupiter és Szaturnusz együttállás feltehetőleg Comenius értelmezésében is az új császár által kezdett korszakot jelöli, általánosan pedig a lelki Babel Európából való kiűzését és Krisztus földi uralmának megkezdését hirdeti. (Hasonlóképpen érvel majd harminc évvel később az 1680-81-es üstökösök és az 1683-as nagy konjunkció kapcsán Johann Jacob Zimmermann²⁸ is.)

A röpiratot záró látomások érdekessége, hogy azokból egyes 1663-as égi jelek hiányoznak, hiszen akkor még nem történtek meg. Ezt a hiányt öröklí majd az egyik 1664-es, és meglepő módon a Breckling-féle 1683-as kiadás is. Bár Breckling az előszóban elhatárolódik a műtől, és szándékosan nem oldja fel a szerző monogramját, azt mégis kiadásra érdemesnek tartja,²⁹ és azzal indokolja a kései megjelentetést, hogy már régen elfogyott a könyvkereskedésekből, s nem utolsó

²⁵ Stephan Meliš († 1676 után) Prágából Lesznóba menekült, itt ismerte meg őt Comenius. Meliš nem tartotta látomásait isteni eredetűnek, de Comenius saját neve elhallgatásával kiadta őket, mivel ezekben Anglia kapott vezető szerepet, és a Comenius által korábban kiadott próféciaikkal tematikailag egybecsengtek.

²⁶ Comenius már 1659-ben, egy évvel a látomások abbamaradása után nyomdába adja őket, de majd csak a 1660-as években jelenik meg a könyv (*Visiones Nocturnae*) latin és német nyelven hely és év nélkül.

²⁷ „Trigonus oder Triplicitas wird von drey Zeichen gemacht, da von jedes Anfange bis zum Anfange des andern, 120 Grad sind. So machen Widder, Löwe, Schütze einen Trigonus, und der heißt feurig, weil diese drey Zeichen feurig sind. In einem von diesen drey feurigen Zeichen kommen die drey obern Planeten, ohngefahr alle 800 Jahr zusammen, und weil sie sich langsam bewegen ereignet sich gewöhnlich dass auch die andern Planeten zu ihnen kommen. Das ist der Astrologen trigonus igneus.” *Geschichte der Mathematik seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Hrsg. Abraham Gotthelf KÄSTNER, Göttingen, 1796. Bd. 4: Mechanik, Optik, Astronomie, 232.

²⁸ *Mutmaßliche Zeit-Bestimmung... von Ambrosius SEHMANN VON CAMINIEZ*, 1684. Az álnéven megjelentetett asztrológiai, chilisza munka összefoglaló jelleggel értékeli a 17. század fontosabb íróit e témában. Comenius prófécia-kiadását, a *Lux e tenebrist* jól ismeri, s alapműként ajánlja az érdeklődőknek. A világ végét 1693-ra számolja saját és Drabík jóvendölései alapján, melynek fontos megelőző jelei a *Letzte Posaunban* is dokumentált üstökösök és konjunkciók. Zimmermannhoz lásd még Juhász Levente tanulmányát ebben a kötetben.

²⁹ „ein dem Ansehen nach religiöser und treuer Patriote, der sich einen heimlich seuffzenden Jeremiam nennet, ein Tractätlein herauß gegeben... Wer der Verfasser sey, weiß ich eigentlich nicht... Sed quia latere voluit, per me lateat, als der ich ohne diß in lectione autorum, caeteris paribus, gewohnt bin mehr zu sehen quid dicatur, als quis dicat... eine Mixtur deß Guten und Bösen drinnen ist, dennoch deß Guten mehr als deß Bösen, und im übrigen sothanen Tractätlein gar dienlich sey, uns von dem Schlawfe der Sicherheit aufzuwecken.” COMENIUS, *Letzte Türcken Posaun*, 1683, 5.

sorban pedig az 1682-83-ban újra aktuális török veszély miatt. Breckling a műhöz fűzött megjegyzéseiben tovább fejtegeti, hogy miért nem mond többet a szerzőről. Az általa hozott hasonlat beszédes: „A tapasztalat azt mutatja, hogy egy gyűlölt név gyakran még a jó írást is, ha nem is egészen gyűlöletessé, de legalábbis igen gyanúsá teszi. Mivel a rosszindulatú olvasó ugyanúgy a gyűlölt név elszínezett tüvegén keresztül viszonyul magához a műhöz is”.³⁰ Ehhez kapcsolódóan elmeséli azt az anekdotát, hogy Olaszországban Luther neve nélkül nyomtatták ki a Miatyánkról írt értelmezését, amely így nagy tetszésre talált. Ezek a példák jól mutatják, hogyan viszonyult Comeniushoz kortársai egy része: befejezetlenül maradt didaktikáját elfelejtették, chiliarista és profetikus írásai miatt pedig elvetették, és jórészt csak az őt bírálók nyomán ismerték. Breckling ez ellen a negatív előítélet ellen lépett fel az előszó és a jegyzet kettősségével. Ugyanakkor megszólaltathatja itt Breckling saját, az igazság tanúit részletező feljegyzéseiből ismert véleményét, bírálatát is Comeniusról. Ebben fájjalja, hogy ez az „Isten adta tehetség és az igazság pártatlan tanúja, amellet nagy didaktikus és pánszofosz, aki eléggé ismert, és hogy milyen mértékben kereste a fiatalság és az emberi nem általános javát, az ismeretes számunkra a Consultatio Catholicából... amelyben a pánszofia templomát kellőképp körülírta és a teljes bölcsességig tökéletesíthette volna, ha meg nem hal 1670-ben Amszterdamban, és erejét nem Drabík látomásainak és mások jelenéseinek megvédésére pazarolja, és az egyetlen szükségest, az Istentől rábízott tallérokkal el nem fecsérli, amit ő idős korára már belátott, és gyakran szívből sóhajtozott ily nemes adományok elpazarlásán, és az idő elvesztegetésén.”³¹

A kései Breckling eltávolodása a chiliazmustól még nem érződik az 1660-as években, amikor a *Synagoga Satanae* írja,³² amelyben Comeniust mint Krisztus győzelmes birodalmának magához hasonló tanúját említi. Comenius is épp ezekben az években a legtevékenyebb még. A *Letzte Posaun* mellett kiadja a három általa népszerűsített próféta látomásait latinul, németül és angolul.³³ Ezekkel egy

³⁰ „Sintemal die Erfahrung bezeuget, dass ein Verhasster Name oft eine gute Schrifft, wo nicht stracks gantz verhasset, iedoch zum wenigsten ziemlich verdächtig mache. Dann der übel affectirte Leser stehet gleichsam durch das gefärbte Glaß des verhassten Namens das werck selber an.” COMENIUS, *Letzte Türcken Posaun*, 1683, 44.

³¹ „ein von Gott sehr hoch begabter Mann u[nd] unparteyischer Zeuge der Wahrh[eit] dabey auch ein großer Didacticus u[nd] Pansophus, ist aus seinen herrl[ichen] Schrifften... gnugsam be- kand, u[nd] wie sehr er des gemeine beste der Jugend u[nd] des gantzen menschl[ichen] Geschlecht gesucht ist uns seiner Consultatione Catholica pro totius generis humani salute de rerum humanorum emendatione offenbahr, darin er des Templum Pansophicum gnugsam delineiret, u[nd] auch biß auf s[eine?] völliges sapienziam [?] perficiret hätte, wenn er u[nd] darüber 1670 in Amsterdam gestorben, und seine // Kräfte in den Visionibus Drabicii und anderer Leute Offenbah- rungen zu verthädigen alzu viel versenket, u[nd] des unum necessarium mit[?] dem Ihm selbst von Gott anvertrauten Pfunde darüber ver... hätte welches Er in s[einem] Alter von hinten zu wol ein gesehen, u[nd] offt hertzl[ich] über s. so edler gaben Verschwendung u. Verlorhne Zeit geseuffzet hat.” FB Gotha Chart A 306, 143–144.

³² *Synagoga Satanae. Satans Schule...* In der Eile auffgesetzt durch Friedrich BRECKLINGEN, Evangelischen Prediger, In Zwoell, Im 1666. Jahr. (FB Gotha Th 4^o 1020–1021 (05))

³³ *Revelationum divinarum... epitome*, Amsterdam, 1663, *Göttliche Offenbahrunge*n, Amster- dam, 1664, *The Prophecies of Kotterus, Poniatowia, Drabicius*, London, 1664.

időben, 1664-ben, a birodalmi gyűlésre jelenik meg Amszterdamban a *Regenspurgischer Heerholdt* Christian Hoburg³⁴ kiadásában, mely – a *Letzte Posaun*hoz hasonlóan – kivonatokat közöl e próféták látomásaiból. Ez a munka nagyobb terjedelemben és intenzívebben foglalkozik a török kérdéssel, melyre a választ Zrínyi Miklós személyében találja meg.³⁵ Zrínyi Miklós itt V. Frigyes és Gusztáv Adolf után kerül a Jeremiás 5,4-6 és az Ezdrás 4,11–12. által kijelölt helyre, mint az erdőből jövő oroszlán vagy Észak oroszlánja.

„Mivel gróf Zrínyi, aki testi fegyvereit állítja a testi szakadás ellen, megérdemli, hogy önök közül senki se zaklassa vagy gúnyolja; ...de én magamat a *Heerhold*-hangommal... nem a testi ellenség testi szakadása elé állítom, hanem az igaz Isten rettenetes haragjának lelki szakadásáért, akit égbekiáltó bűncinkkel ellenségünké tettünk.”³⁶

De miként elődeinél, úgy Zrínyi Miklósnál is végzetesnek bizonyult ez az attribúció. A prófécia és chiliaszta váradalmak beteljesületlenül maradásával Comenius élete utolsó évtizedét visszahúzódva tölti, ahogy Breckling is zwollei állása elvesztésével támogatásra szorul, így elveszti vezető szerepét az általa addig összefogott spiritualista táborban. Ám míg Brecklingnél a chiliazmus veszít jelentőségéből,³⁷ addig Comeniusnál egyértelműen megmarad, ahogy azt a kései munkáját, a *Clamores Eliae*t átszövő megjegyzések mutatják.

Magdolna Veres

ZWEI POSAUNER WÄHREND DER ÄNDERUNGEN UM 1664:
FRIEDRICH BRECKLING UND JOHANN AMOS COMENIUS

In der Studie wird die Beziehung zwischen dem in Amsterdam lebenden alten Comenius und dem Spiritualisten Friedrich Breckling untersucht. Die Fachliteratur behandelt diese Beziehung wie ein selbstverständliches Faktum, obwohl uns bloß ein einziger Brief bekannt ist, den Breckling von Zwolle aus an Comenius geschrieben hat. Der Vergleich der chiliastischen Traktate beider Autoren weist jedoch eine gegenseitige Wirkung nach. Es wird auch in dem von den Zeitgenossen Breckling zugeschriebenen Werk *Letzte Posaun* (1663), das in Wirklichkeit Comenius' Schrift ist, und dessen postume Ausgabe aus dem Jahre 1683 behandelt, die man Breckling zu verdanken hat.

³⁴ Vö. a 17. lábjegyzet. Hoburgot lásd még a 23. jegyzetben Bernhard Baumann álnév alatt. Prätorius álnevet is viselt.

³⁵ Vö.: PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós angol rajongói = Angol életrajz Zrínyi Miklósról: London 1664.*, bev. és szerk KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987 (Zrínyi Könyvtár. II), 32.

³⁶ „Weil der Graf SERINI, der sich jetzo mit seinen leiblichen Waffen, gegen den leiblichen Riß stellet, damit verdienet, dass er von niemand unter euch gelästert, weniger verspottet wird; ...Ich mit dieser meiner Heerholds-stimm mich stelle vor den Riß... nicht vor der leiblichen Riß des leiblichen Feindes, sondern für den geistlichen Riß des grimmigen Zorns des gerechten Gottes, den wir uns mit unsern Himmelschreyenden Sünden zum Feinde gemacht haben.” *Regensburgischer Heerholdt*, 10.

³⁷ „Des späteren Brecklings Annäherung an die lutherische Kirche“ Vö. a Dietrich Blaufuß által írt Breckling szócikket: *Theologische Realencyklopädie*, Berlin, De Gruyter, 1981., Bd. 7, 151.